

УДК 821.161.2–31/–32.09”18”О.Стороженко:1

ТВОРЧИСТЬ ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА В АСПЕКТІ ГОТИЧНОЇ ПОЕТИКИ

Христина ПАСТУХ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна*

Подано типологію готичних творів Олексі Стороженка. До групи так званого «приємного страху» зараховано оповідання, у яких представників потойбічних сил людина перемагає і насміхається над ними, а до другої групи – так званої готико-романтичної френезії – віднесено «чорний» роман письменника «Марко Проклятий». Простежено витoki готичних мотивів та образів творів обох груп в українському фольклорі й аналогії їх у творах зарубіжних письменників – Жака Казота, Метью Льюїса та Чарльза Метьюріна при спробі окреслити національну специфіку української готики.

Ключові слова: приємний страх, романтична френезія, готична поетика, Агасфер, зло, добро.

Ще не з'ясовано докладно, що таке літературна готика у літературному процесі. Тлумачення її як явища преромантизму чи навіть і романтизму вже не може задовільнити багатьох учених. Якщо архітектурна готика, що її імітувала літературна, застигла на певному історичному етапі будівництва, то в історії словесності готичні жанри (роман, оповідання, поема, драма) проходять через усі художні напрями кінця XVIII – початку XXI ст. аж до сучасного магічного реалізму. Поки що літературознавці не відважуються визнати готицизм самостійним напрямом красного письменства, але літературною течією його назвати можна. Хоча готичний роман, зачинателем якого став автор «Замку Отранто» (1764) Горас Уолпол, сформувався в Англії, то це не означає, що відносно незалежно не викристалізувалися жанри національної готики в інших країнах, особливо у тих, де була багата народна міфологія і демонологія, адже інтеграція надприродних сил у дійство літературного художнього твору є істотним константом готичної поетики. Готичний роман (як теж інші готичні жанри) – це роман страху і жаху й пов'язаної з ними особливої психологічної напруги (suspense), це роман таємниці (mystery). В образах духів – демонологічних привидів – втілене почуття страху й таємничості.

У розвитку готичної поетики у період преромантизму і романтизму у ній спостерігаються дві модифікації психологізму: 1) переживання «приємного страху», своєрідної гри зі страхом і 2) несамовитого стресу, викликаного жахом. Сюжетна напруга у текстах першої групи розряджається у щасливому фіналі (happy end) – страх виявився ілюзорним, переможеним. У творах другого гатунку перипетії сюжету закінчуються жахливою покарою лиходіїв – смертю або ж ще

гіршим за неї безсмертям. Представником майстерного зображення «приємного страху» в англійській літературі є Анна Радкліфф, а так званого «чорного роману» – письменники романтичної френезії Метью Льюїс та Чарльз Метьюрін. Дефініцію френезії як терміна і генологічного поняття дає «Słownik terminów literackich / Pod. red. Janusza Sławińskiego»: «Френезія романтична (франц. *frenésie* – шаленство, англ. *romantic frenzy*, франц. *frenésie romantique*, нім. *schwarze Romantik*, *Shauerromantik*, рос. французская неистовая литература) характерна для однієї з течій романтичної літератури (названої шаленою літературою) і схиляється до перенасичення образу світу мотивами жаху, злочину, божевілля, неприборканих пристрастей і поривів, звільнених з-під контролю розуму. Героям френетичних творів були притаманні імморалізм та зневага до загальноприйнятих норм. Їхні вчинки свідчили про поступливість людської природи перед темними й незбагненими диявольськими силами. Френетичну творчість представляють такі твори, як «Чернець» М. Льюїса, «Мельмот-Блукач» Ч. Метьюріна, «Ганісландець» В. Гюго, які перебувають у тісному зв'язку з романом жаху, хоча й виступали в інших літературних жанрах» [3, с. 167].

Елементи готичної поетики, починаючи з епохи романтизму, наявні у творчості багатьох українських письменників, про що свідчать декілька недавно виданих антологій нашої готики. Оригінально трансформована готична поетика через творчу особистість Олекси Стороженка. Є у нього два вищезгадані типи готики – готика «приємного страху» і готика «чорного» жаху – френетична. Перша характерна для оповідань з наявністю потойбічної сили, друга зумовила образ Марка Проклятого як вічного блукача в однойменному романі. В обох випадках образи, мотиви й загальну тональність письменник черпав з українського фольклору, хоч був ознайомлений теж із західноєвропейським готичним романом, вплив якого, особливо французького та англійського, подекуди відчувається.

Інтеграція надприродних сил у зображене у творі дійство – істотна прикмета готичної поетики. Охоплюючи літератури різних народів, готична течія забарвлювалась у національні кольори їхнього фольклору. Дослідники констатують вияви жорстокості й крайнього жаху в німецькій народній творчості, натомість у французькій ця риса послаблена, що дало змогу витворити так званий готичний галантний роман. Специфіку готико-демонічних образів української міфології влучно визначив Пантелеймон Куліш у статті «Погляд на усню словесність українську». Видатний фольклорист відзначав, що українська казка «образи з надістотнього миру любить [...] чоловічити; сама та маровина не має в собі нічого надлюдського: чоловік одолює кожну страшну потвар в українській казці не стільки силою, скільки добрим розумом і мужнім духом. Чує себе руське серце дужчим над усяку неправедну силу» [1, с. 431]. І далі: «Владика пекла в ні одного народу не виступа таким небораком, як в українського. “Не такий чорт страшний, як його малюють є в його примовка”» [1, с. 431–432]. «До казок же посміховних прилучимо оповідання про чорта, про відьом і про всяку нечисту силу, котру чоловік одолів, яко розумніший від неї» [1, с. 433].

Узагалі ота «посміховність», гумор – то національна особливість української готики, серед творів якої переважають оповідання «гри зі страхом» і мало є «чорних», френетичних повістей чи романів.

В оповіданні О. Стороженка «Се така баба, що їй на махових вилах чорт чоботи оддавав» носієм страху (атрибут готичної поетики) є не чорт, а людина. Людина не чорта боїться, а він «пресхідної» баби, хитрішої за нього. І хоч баба робить зло задля заробітку (за послугу чортові вимагає чобіт зі срібними підківками), але комізм ситуації згладжує гострі риси лиходійки в душі «посміховної» тенденції української готики. Лише за допомогою ехидної баби розладнано сім'ю, чого не зумів зробити чорт. Боючись баби, він віддає їй обіцяні чоботи на вилах, на безпечній віддалі.

Дослідники розрізняють два типи жінок у готичному творі – сумирну жертву лиходія і так звану фатальну жінку. Такою є героїня цього Стороженкового оповідання, образ якої письменник реконструював на підставі двох приповідок: «Де чорт не справиться – туди бабу пішле» і «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав». Є й польська приповідка – «gdzie diabeł nie może, tam babę pośle» – й аналогічна німецька. Досліджуючи фольклорну основу Стороженкового оповідання, Микола Сумцов знайшов казки чи оповідки з аналогічним сюжетом та образом хитрішої за чорта баби у білоруській народній творчості, литовській, нарешті в іспанській й не дошукався в українській. Однак пізніше одну українську казку з цим сюжетом опублікував Борис Грінченко у збірнику «Из уст народа», а ще пізніше аж три Володимир Гнатюк у XIII томі «Етнографічного вісника». Не у всіх казках чоловік зарізав дружину, у деяких він з нею посварився й помирився, вивяснивши ситуацію. На народній сюжетній канві письменник «вишив» конкретні побутові й психологічні деталі в параметрах майстерної нарації.

Образом фатальної жінки споріднене з цим оповіданням «Жонатий чорт». Спочатку немає відмінностей у ситуації чорта й людини – обидва чоловіки втікають від злющої дружини й деякий час подорожують і співпрацюють як товариші по недолі. Чорт поселяється в людину, чоловік звідти його виганяє, заробляючи немалі гроші. Готична напруга наростає тоді, коли «товариші» посварилися. Чоловік засуджений на страту, бо не може вигнати біса з королівської дочки (чорт на злість йому не вилазить). Коли почали ворожбита припікати на вогні, у нього знайшовся розум: налякав чорта, що йде його дружина, і той утік. Фінал аналогічний баладі А. Міцкевича «Пані Твардовська» й її переспіву П. Гулаком-Артемівським. У тексті Стороженкового оповідання частково вказані його фольклорні джерела і прислів'я «Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця», «Швидше тікай до чорта з рогами, коли не хочеш дутеля з'їсти». Про «сімейне життя» чорта, зокрема про допомогу дияволиці з боку баби-повитухи при народженні дитини існують численні українські міфологічні легенди, а також і про залицяння нечистої сили до дівчат та молодлиць, до числа залицяльників гоголівської Солохи теж належить чорт. Однак Стороженкове оповідання «Закоханий чорт» інтригує дослідників тим, що аналогічну назву (*Le diable amoureux*) має і готичний роман французького письменника XVIII ст. Жака Казота. Щоправда, Вельзевул у цьому романі з

метою спокусити офіцера дон Альвара з'являється спочатку в образі хлопця, який потім перетворюється у прекрасну дівчину. Більш реалістична метаморфоза хлопця в дівчину в романі М. Льюїса «Чернець». Дівчина Матільда проникає у чоловічий монастир в одязі послушника, назвавши себе Розаріо, і лише потім сама розкриває абатові Амброзю таємницю своєї статі. А згодом з'ясовується, що вона – посланець Люцифера. З усіх образів закоханих дияволів у літературному зображенні найсильнішою і нелукавою пристрасною відзначається лермонтівський Демон. Готицизм роману Ж. Казота й оповідання О. Стороженка споріднений тим, що в обох випадках людина перемагає страх, носієм якого у міфологічній традиції є нечиста сила. Зокрема, козак-запорожець в оповіданні О. Стороженка похвалювався було, що не боїться чорта, але, побачивши біса з довжелезним хвостом на рандеву з відьмою, був паралізований страхом. Однак, переборовши страх, за допомогою пустельника змушує чорта вірно служити йому десять років і визволяє від його кохання молоду гарну відьму.

Уже у цьому оповіданні злегка накреслені майже товариські відносини людини з чортом. Зрідка в українському фольклорі, як-от у легенді про кривого чорта, надрукованій в «Етнографічному збірнику» (т. XIII, 1902), чорт віддячується людині за надану йому послугу. У «Чортовій корчмі» – одному з найдотепніших оповідань О. Стороженка – жалюгідний чортик постукав у хату літнього козака з проханням погрітися, бо вельми змерз на морозі. Чортик нарікає на залежність від свого начальства («скажи, враже, як пан каже»), яке примушує його тинятися по світу й спокушати людей. Від цієї мандрівки стерлися у нього пазурі на лапах і шерсть вилізла на боці... У безпосередній товариській розмові (козак легенько потріпав чортика за вуха) цей несподіваний гість признається, що за розпорядженням пекла побудовано багато шинків і що у найближчій корчмі шинкує чорт, удаючи єврея. Чортик запрошує козака до корчми на бал, на який злетяться чорти й київські відьми, а він сьогодні там виступатиме у ролі танцюриста. Шинкар-чорт щедро частує козака, і запорожець бере участь у гульні. Відлущує теж шахрая у грі в карти. Знайомий вдячний чорт проводить надміру захмеленого козака додому, який тримається двома руками за хвіст свого супутника. Прокинувшись опівдні й схаменувшись, що пропустив службу богу в церкві, козак у цьому обвинувачує чортів. Корчму християни спалюють, але в її руїнах і досі чорти справляють свої бенкети. Отже, у цьому творі руїни корчми виконують функцію локуса несамовитості, що його дослідники готичної поетики називають головним героєм готичного роману. Таким локусом несамовитості зазвичай буває старий замок або його руїни, підземелля кладовищ тощо.

В одному із ранніх оповідань О. Стороженка оселею духів предків, які вночі оживають з портретів, є старий Несвізький замок. З цим твором перегукується «Старий двір» – готичне оповідання Богдана Лепкого. Перемога гумору над страхом – ось що притаманне для малої прози «приємної» готики О. Стороженка. Натомість його готико-френетичний роман «Марко Проклятий» має різко протилежну емоційну тональність. Атмосферу «чорного» роману створює нагромадження в образі головного героя виняткової «колекції» жахів – страхітливих злочинів і несамовитої покари. Серед гріхів Марка – інцест із сестрою, вбивство її та своєї рідної матері й численних суперників, які

залицялися до сестри. Марко покараний прокляттям батька і матері на довічне блукання й носіння у торбі голів трупів – матері й сестри, неймовірна вага яких може зменшитися лише вчинками добра. Генеза образу цього великого грішника – Агасфера, чи Вічного Жида, – складна й ще не досліджена. Автор роману тридцять років пошукував крихти легенди, яка скристалізувала приповідку «Товчеться, як Марко по пеклу». До цих округин можна зарахувати легенди про сходження в пекло святих і грішних, зокрема «віршу» з кінця XVIII ст. «Пекельний Марко», легенди «Вояк у пеклі», «Вічний дід», народні оповідання про розбійника, який носив у торбі стільки каменів чи цеглин, скільки вбив людей, тягар яких анулювався після ще одного вбивства – знищення ще більшого лиходія. Створюючи національний тип вічного блукача, О. Стороженко був теж ознайомлений з образом Агасфера у західноєвропейських літературах. «Каждый народ, – писав він у листі до В. Белого, – имеет своего скитальца: французы вечного жида Сантенера, испанцы – Мельмота, у немцев и англичан так их много, что не перечтешь, у русских – Кашей бессмертный, а у нас – Марко и, кажется, наш-то Марко заткнет за пояс всех скитальцев» [2, с. 12]. Український блукач оригінальний хоч би тим, що він заходить у пекло й товче і лякає чортів, а також заангажується у козацьку війну з польськими окупантами. Від подвигів у цій боротьбі легшає його торба – натуралістичний символ тягару гріхів. Цими своїми добрими вчинками Марко Проклятий споріднений з образом Вічного Монгола в англійському готичному романі М. Льюїса «Чернець», бо й цей безсмертний блукач, якому дозволено зупинитися в одному місті не більше двох тижнів, за цей час робить там багато добра.

Свої гріхи і покару Марко Проклятий порівнює з Каїновими. Витоки безсмертного Блукача, отже, у Біблії. Апокрифічна легенда про Агасфера, або Вічного Жида, була зафіксована у середньовічній так званій «Народній книзі». Агасфер – єрусалимський єврей, швець, який нібито не дозволив біля своєї оселі відпочити Ісусові Христові по дорозі на Голгофу і навіть ударив його, за що був покараний безсмертям – аж до другої зустрічі з Христом під час страшного суду. Образові вічного скитальця присвячений монументальний роман англійця Ч. Метьюріна – «Мельмот-Блукач» (1820), популярний і в Росії. Мельмот – чорнокнижник, покараний за контакти з дияволом на 150 років блукання по світу після першої смерті. Друга його смерть мученицька – духи волочать його лабіринтами у мурах на скелю й кидають у море. Марко Проклятий помирає й воскресає щосуботи, вислуховуючи прокляття своїх батьків, які з'являються з того світу. З англійським Мельмотом-блукачем українського Марка-грішника споріднює несамовитий погляд очей, моторошний пекельний сміх, спроможність провіщати деякі події. Аналогії між двома романами можна знайти в деяких жахливих натуралістичних сценах і деталях, у зображенні інквізиції фанатиків, у різноманітності художнього простору як тла для портрета головного героя, у різкому контрасті між злом і добром, зрештою у тенденції опору диявольським силам, моралі імморалізму. Адже зображення жаху в готичному романі підпорядковане одвічному конфліктові добра і зла, і з цього погляду готичний жанр має ознаки параболічності.

Список літератури

1. Куліш П. Погляд на усню словесність українську / П. Куліш // Куліш П. Твори : у 6 т. / П. Куліш – Львів : Просвіта, 1909. – Т. 6. – С. 429–435.
2. Стороженко О. Твори : у 2 т. / О. Стороженко. – К. : Держлітвидав, 1957. – Т. 1. – 438 с.
3. Frenezja romantyczna // Słownik terminów literackich / [Pod. red. Janusza Sławińskiego]. – Wyd. trzecie. – Wrocław ; Warszawa; Kraków : Ossolineum, 1976. – S. 167.

**OLEKSA STOROZHENKO'S WORKS IN THE ASPECT OF THE
GOTHIC POETICS****Khrystyna Pastukh**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv 79000, Ukraine*

Typology of Oleksa Storozenko's gothic works is realized in the article. The group of so called «pleasant terror» includes stories where a person overcomes and ridicules the representatives of supernatural powers, and the second group of so called Gothic-romantic frenzy contains the writer's «black» novel «Marko Cursed». The origins of Gothic motives and images of the works of two groups are traced in the Ukrainian folklore and also their analogies in the works of the foreign writers – Jaques Kazot, Mathew Lewis and Charles Mathurin while attempting to outline the national specificity of the Ukrainian Gothic.

Key words: a pleasant terror, romantic frenzy, Gothic poetics, Agaspher, evil, good.

**ТВОРЧЕСТВО АЛЕКСЕЯ СТОРОЖЕНКО В АСПЕКТЕ
ГОТИЧЕСКОЙ ПОЭТИКИ****Кристина Пастух**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов 79000, Украина*

В статье проведена типология готических произведений Алексея Стороженко. К группе так называемого «приятного страха» зачислены рассказы, в которых человек побеждает потусторонние силы и насмехается над ними, а ко второй группе – так называемой готико-романтической френезии – отнесен «чорный» роман писателя «Марко Проклятый». Исследовано источники готических мотивов и образов произведений обеих групп в украинском фольклоре и их аналогии в произведениях зарубежных писателей – Жака Казота, Мэтью Льюиса и Чарльза Мэтьюрина при попытке очертить национальную специфику украинской готики.

Ключевые слова: приятный страх, романтическая френезия, готическая поэтика, Агасфер, зло, добро.

Стаття надійшла до редколегії 27.01.2011

Прийнята до друку 23.02.2011

